

УДК 811.161.3'373.21(476)

ТАПАНІМІЧНАЯ КАНСТРУКЦЫЯ «PREP N» У ТАПОНІМАХ БЕЛАРУСІ

Ключавыя словы: кагнітыўная лінгвістыка, граматыка канструкцый, тапанімічная канструкцыя, схема, топасістэма, айконім, гідронім, мікратапонім.

У дакладзе разглядаецца тапанімічная канструкцыя, якая рэферыруе да аб'екта-фігуры праз адлюстраванне шляху да яго або размяшчэнне і фіксацыю ва ўнутранай прасторы фонавага аб'екта. Вылучаюцца тры схемы рэалізацыі тапанімічнай канструкцыі «Prep N», кожная з якіх дэманструе асобны аспект арыентавання ў зоне, прылеглай да цэнтра топасістэмы.

Aleh I. Kopach
Minsk State Linguistic University

«PREP N» CONSTRUCTION IN PLACE NAMES OF BELARUS

Key words: cognitive linguistics, toponymic construction; scheme; toposystem; oikonym; hydronym, microtoponym.

A toponymic construction which refers to the figure object through representing the path to it or locating and fixing the figure in the internal space of a background object is discussed on Belarusian place names. Three schemas that implement the toponymic constructions are marked out, each of them displaying a different aspect of orienting in the zone adjacent to the center of the toposystem.

Разгляд семантыкі цэласных тапазнакаў магчымы ў рамках граматыкі канструкцый – аднаго з напрамкаў кагнітыўнай лінгвістыкі, што разглядае аб'екты даследавання як сукупнасць схематычных і самастойных канструкцый, запас якіх паступова пашыраецца за кошт катэгарызацыі, аналогіі, аўтаматызацыі граматычных структур [3].

У дадзенай працы мы засяродзімся на апісанні схем, якія рэалізуюць адну з тапанімічных канструкцый неабходных для арыентацыі

чалавека ў географічнай прасторы, – «Prep N». Яна сімвалізуе шлях да аб’екта-фігуры або размяшчэнне і фіксацыю апошняга ва ўнутранай прасторы фонавага аб’екта.

Матэрыялам для даклада паслужылі 75 імёнаў розных відаў топааб’ектаў Беларусі (айконімы, гідронімы, мікратапонімы) з 6-і гісторыка-этнаграфічных зон Беларусі (па два раёны), пабудаваныя паводле названай вышэй канструкцыі (1,59% ад агульнай колькасці аналізаванага матэрыялу, які складае 4707 адзінак). Невялікая колькасць такіх тапонімаў у сістэме імёнаў не перашкаджае ім рэалізоўваць базісную мадэль тапаніміі, канвенцыянальна ажыццяўляючы прызначэнне географічных імёнаў – арыенціраванне суб’екта ў прастору праз указанне на размешчанасць рэаліі адносна іншага аб’екта мясцовасці (параўн. апелятыўныя спалучэнні тыпу *аловак перад кнігай*).

У якасці зыходнай кропкі для апісання схем, што рэалізуюць канструкцыю «Prep N», мы выкарыстаем канцэптуальную мадэль «крыніца – шлях – мэта» (*source – path – goal*). Яна была распрацавана Дж. Лакофам і М. Джонсанам і адлюстроўвае ўніверсальны спосаб разумення чалавечага досведу праз рух ад пачатковай кропкі да мэты. Гэты падыход, па-першае, дазваляе паглядзець на тапонімаўтварэнне як на дзейнасць суб’екта, які ў камунікацыі адшуквае шлях да аб’екта (куды?), паступова і змястоўна выпрацоўвае іншыя схемы рэалізацыі мадэлі (дзе? што?); па-другое, акцэнтуюе другаснасць пошуку ўнутрымоўнай матывацыі імёнаў у кантэксце канцэптуалізацыі дзейнасці па стварэнні маршрутаў руху да аб’ектаў.

Спецыфіка тапаніміі, якую варта ўлічваць падчас даследавання, звязана са схільнасцю географічных назваў да спрашчэння ў працэсе ўжывання. Канструкцыі тыпу «Prep N» не адрозніваюцца ад апелятыўных прыназоўнікава-іменных формаў, якія часта служаць простаай заменай тапонімам і апісальна спасылаюцца на месцазнаходжанне аб’екта. Мадэль «крыніца – шлях – мэта» з гэтага пункту гледжання выглядае як больш складаная, чым звыклая для славянскай моўнай традыцыі сціслая да мінімуму намінацыя. Паступовасць працэсу скарачэння элементаў такой канструкцыі і спецыялізацыі рэштаў апошніх на выкананне новай ролі ў межах прасторы топааб’ектаў заўважная ў мікратапонімах – назвах невялікіх аб’ектаў вакол паселішча-цэнтра.

Рэалізацыя мадэлі (па словах Дж. Лакофа, яна ўключае ў сябе чатыры кампаненты: КРЫНІЦА, ШЛЯХ, ПРЫЗНАЧЭННЕ, КІРУНАК [2, с. 358–362]) ў географічных назвах прадстаўлена больш эканомна ў параўнанні з яе магчымымі актуалізацыямі ў сказах кшталту **Ад вёскі я накіраваўся да Поля ў Шырókіх*.

Тапонімам для паўнаwartаснага выкарыстання ў якасці намінатыўнай адзінкі па-за межамі кантэксту перамяшчэння ў прастору будзе бракаваць як мінімум першага кампанента – КРЫНІЦЫ (вёска).

Па гэтай жа прычыне КІРУНАК, які ў разгледжаным вышэй сказе падаецца праз прыназоўнік *да*, таксама часцей страчваецца, сустракаючыся ў спарадычных назвах кшталту *До Мо́глиц* < мо́глицы ‘месца, дзе хаваюць нябожчыкаў’. Менавіта такія геаграфічныя назвы захоўваюць зыходны арыентацыйны змест адзінкі, якая спасылацца на кірунак руху суб’екта.

ПРЫЗНАЧЭННЕ ў прыкладзе са сказа будзе рэпрэзентавана формай *По́ля*, прамежкавы пункт ШЛЯХУ да поля (у разуменні размяшчэння аб’екта) – імем *Шыро́кія* (у гэтым месцы фіксуюцца таксама урочышчы *Шыро́ка* і *Шыро́ко*).

Паказчык, які адлюстроўвае разуменне тапоніма як лакатыўнай адзінкі і актуалізуе прасторавыя адносіны паміж ПРЫЗНАЧЭННЕМ і ШЛЯХАМ, – прыназоўнік *у*, які паказвае на знаходжанне рэаліі ў межах прасторы, занятай іншым аб’ектам. Нашы падлікі сведчаць аб тым, што прыназоўнік кірунку зрэдку захоўваецца ў тапаніміі, у той час як паказчыкі месцазнаходжання аб’ектаў, фіксуюцца ў асалютнай большасці прыкладаў.

У апрацаваным тапанімічным матэрыяле максімальна разгорнутая схема размяшчэння топааб’екта ў прасторы сустрэлася толькі ў адной назве: *По́ля ў Шыро́кіх*. У ёй адлюстраваліся два з чатырох кампанентаў мадэлі «крыніца – шлях – мэта»: ПРЫЗНАЧЭННЕ і ШЛЯХ, – а таксама спасылка на статычны паказчык размешчанасці (дзе?) рэферэнта тапоніма адносна іншага аб’екта. Такія формы сустракаюцца ў Беларусі, напрыклад, сярод назваў балот: *Мох пад Целяшо́м* (Рэчыцкі раён), *Мох пад Лі́пкамі* (Хойніцкі раён), – але іх колькасць імкнецца да мінімальнага велічынь.

Часцей за іншыя формы ў мікратапонімах фіксуюцца імёны, у якіх акрамя КРЫНІЦЫ і КІРУНКУ з прапрыяльнай частцы імені выпадае ПРЫЗНАЧЭННЕ. У выніку ўласнае імя змяшчае ў сваім складзе прыназоўнікава-іменную форму без спасылкі на тып аб’екта намінацыі: сенажаць *За бро́дам* < брод ‘мелкае месца ў рацэ, возеры, старыцы, балоце, па якім праходзяць пешшу, пераязджаюць з возам’, поле *На ка́лнах* < літ. *kalnas* ‘гара’.

Паступовае скарачэнне семантычных кампанентаў канцэптуальнай мадэлі «крыніца – шлях – мэта» да межаў канструкцыі «Prep N» у геаграфічных імёнах лёгка патлумачыць:

КРЫНІЦА не ўваходзіць у выказванні ў склад акалічнасці месца прызначэння, якая намінаруецца тапонімам;

КІРУНАК выпадае па прычыне схільнасці геаграфічнага імені да пераходу суб’екта з цягам часу і па меры знаёмства з тэрыторыяй пражывання ад апісання шляху да дэманстрацыі размешчанасці ў прасторы.

ПРЫЗНАЧЭННЕ аказваецца папросту неабавязковым для насельніцтва гэтых месцаў, бо кантэкст мікратапаніміі добра вядомы мясцовым жыхарам. Ён маецца на ўвазе, але часцей не выражаецца экспліцытна.

«Аптымізацыя даўжыні» тапонімаў-арыенціраў суправаджаецца адначасовай дыферэнцыяцыяй «Prep N» на тры схемы рэалізацыі, якія

выражаны фармальна праз склонавыя канчаткі назоўнікаў у складзе прыназоўнікава-іменных і суадносных з імі прэфіксальных і канфіксальных форм. Такія геаграфічныя назвы дэманструюць арыентацыйныя характарыстыкі аб'ектаў праз:

– апісанне кірунку руху суб'екта (*куды?*): зараснік *Вомх* < мох; урочышча *До Могліц* < могліцы; поле *Пат пўшчу* < пушча. Назавем такую тапанімічную схему «**шлях ва ўнутраную прастору фонавага аб'екта**» – 3 адзінкі (0,06%);

– апісанне месцазнаходжання аб'екта (*дзе?*): лагчына *У кутку* < куток; урочышча *Пад'ясенам* < ясень; сенажаць *На берагáх* < бераг; лес *Пад бóрам* < бор, лес *Паўз Заліцвінням* < вёскі *Старое і Новае Заліцвінне*; балота *Пад лўгам* < лут; балота *Падлінай* < ліпа. Назавем такую тапанімічную схему «**размяшчэнне топааб'екта ва ўнутранай прасторы фонавага аб'екта**» – 21 адзінка (0,45%);

– фіксацыя аб'ектнага статусу рэаліі (*што?*): дарога *Зáмішка* < літ. *miškas* 'лес', урочышча *Узлóg* < лог, вёска *Паддзягця́рня* < дзягця́рня. Назавем такую тапанімічную схему «**фіксацыя топааб'екта ва ўнутранай прасторы фонавага аб'екта**» – 51 адзінка (1,08%).

Колькасныя паказчыкі адзінак, якія рэалізуюць канструкцыю «Ргер N», сведчаць аб спарадычным выкарыстанні ў тапаніміі форм, што адлюстроўваюць перамяшчэнне суб'екта ў кірунку аб'екта і размяшчэнні ў яго ўнутранай прасторы. Абсалютная большасць імёнаў фіксуе аб'ект на фоне іншага аб'екта, звяртаючыся да формаў, у якіх прэфікс сумяшчаецца з намінацыйнымі паказчыкамі, што больш уласціва ўласнатапанімічным адзінкам.

Ніжэй прапанаваны статыстычныя паказчыкі і прыклады тапонімаў розных відаў аб'ектаў Беларусі, якія рэалізуюць канструкцыю «Ргер N»:

1) форма рэльефу – 1 з 13, 7,69%: лагч. *У кутку* < куток – пам. ад кут 'вугал поля; участак клінападобнай формы';

2) месца праезду – 1 з 14, 7,14%: дарога *Зáмішка* < літ. *miškas* 'лес';

3) парослае месца – 1 з 15 адзінак, 6,67%: зараснік *Вомх* < мох 'балота; махавое балота; зарослае балота; нізкая балоцістая мясцовасць, парослая мохам і альхой';

4) урочышча – 24 з 400, 6%: *До Могліц* < могліцы 'месца, дзе хаваюць нябожчыкаў'; *Пад'ясенам* < ясень; *Узлóg* < лог 'сухадольны луг паблізу вёсак, паміж палёў, каля рэчак, у неглыбокіх раўках';

5) участак зямлі для патрэб суб'екта – 7 са 162, 4,32%: сенажаці *На берагáх* < бераг (а); *Зага́й* < гай 'невялікі зялёны лісцевы хмызняк або лес, пераважна бярозавы на ўзлессі, у даліне, каля ці сярод поля';

6) свабоднае ад расліннасці месца – 8 з 220, 3,64%: палі *Пат ка́даўб* < кадаўб 'глыбокая яма ў рацэ, на лузе з вадой', *Падванко́вічаў Бор* < лес *Ванко́вічаў Бор*;

7) лес і яго разнавіднасці – 2 са 119, 1,68%: лясы *Пад бóрам* < бор, *Паўз Заліцвіннем* < вёскі *Старое і Новае Заліцвінне*;

8) населены пункт – 21 з 2475, 0,85%: вёскі *Заобаль* < р. Обаль, *Пад-дзягця́рня* < дзягця́рня ‘прадпрыемства, якое вырабляе дзёгаць’;

9) вадаём са стаячай вадой – 9 з 1074, 0,84%: балоты *Пад лу́гам* < луг ‘прырэчная сенажаць’, *Падлінай* < ліна; *Заржа́ва* < ржава ‘гразкае, іржавае балота з вокісам жалеза ў вадзе; балота з жалезнай рудой’;

10) вадаём з цякучай вадой – 1 з 215, 0,47%: рака *Прыні́лія* < літ. *piliā* ‘замак’; *рула́* ‘дамба, набярэжная, дарога’ ці *ру́ле* ‘качка’.

Статыстычныя паказчыкі пацвяржаюць меркаванні тапанімістаў пра даволі значную ўдзельную вагу прыназоўнікава-іменных формаў у мікратапаніміі [1, с. 155]. Тым не менш у параўнанні з канструкцыямі «0 N = N [∞A]» (метафарычныя назвы тыпа возера *Подко́ва*; балота *Сідзень*) і «1 N = N [xA]» (назвы, аманімічныя геаграфічным тэрмінам тыпа лес *Дубро́ва* < дубро́ва ‘дубовы лес, гай’, рака *Рэ́чка* < рэ́чка ‘невялікая рака, рачулка’) пачынае паступова павялічвацца колькасць уласна тапонімаў за кошт значнай групы назваў населеных пунктаў, якая амаль роўная па колькасці такім жа назвам урочышчаў. Уласна тапонімы, якія падпарадкоўваюцца гэтай схеме, часам нават фармальна адрозніваюцца ад астатніх (воз. *Зачо́рнае во́зера* < воз. *Чо́рнае во́зера*, в. *Зафра́нцўзская Грэ́бля* < в. *Францўзская Грэ́бля*), бо прэфікс далучаецца да словазлучэння.

Канструкцыя «Prep N» у беларускай тапаніміі рэалізуе кагнітыўную мадэль «крыніца – шлях – мэта», пераважна фіксуе не кірунак руху суб’екта ў бок аб’екта, а размяшчэнне і асабліва фіксацыю апошняга ва ўнутранай прасторы фонавага аб’екта. Гэта адлюстроўвае тэндэнцыю да спрашчэння складаных схем у тапаніміі: геаграфічныя імёны страчваюць зыходныя кампаненты мадэлі, захоўваючы толькі лакатыўныя ці намінатыўныя функцыі. Асабліва часта такая канструкцыя сустракаецца ў мікратапонімах, дзе кантэкст дазваляе апушчаць да трох (з чатырох) кампанентаў кагнітыўнай мадэлі

Літаратура

1. Емельяновіч, В.М. Структурныя тыпы мікратапонімаў-назоўнікаў (на матэрыяле Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці) / В.М. Емельяновіч // Беларуская анамастыка, 2: зб. арт. / рэд. В.П. Лемцюгова. – Мінск: Навука і Тэхніка, 1981. – С. 139–160.

2. Лакофф, Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф; пер. с англ. И.Б. Шатуновского. – М.: Яз. славян. культуры, 2004. – 792 с.

3. Leino, A. Place-Names as Constructions / A. Leino // Onoma: Journal of The International Council of Onomastic Sciences. – 2006. – Vol. 41. – P. 215–235.